

A TAGADÁS TAGADÁSA
MARX TÖRTÉNETFILOZÓFIÁJÁBAN
(Alacsonyabbrendű
és magasabbrendű a tagadás tagadásának törvényében)

ANDRÁSSY GYÖRGY

A marxista filozófiában hosszú ideje és több szempontból is vitatott a tagadás tagadásának törvénye. Az első ízben Hegel által megfogalmazott elvnek alapvetően a marxizmus klasszikusaira támaszkodó interpretációi és értékelései meglehetősen széles skálán mozognak.¹ Ennek egyik oka minden bizonnyal az, hogy a törvényt önállóan és részleteiben nem tette vizsgálat tárgyává sem Marx, sem Engels, sem Lenin.

A klasszikusoknak a törvénnyel kapcsolatos álláspontja reprodukálására ilyen körülmények között alapvetően három út kínálkozik:² munkásságuknak Hegel életművével való összevetése: a kifejezetten a törvénnyel kapcsolatos értékelő megjegyzések, összefoglaló jellegű megállapítások, „példák” stb. elemzése;³ végül az elvont sémának konkrét elemzéseiből való kiemelése, tételezése,⁴ illetve esetleg annak kimutatása, hogy a törvény a konkrét elemzésekben bennerejlőként sincs jelen.

Mindhárom megközelítésnek vannak előnyei és nehézségei. A második esetben pl. megkönnyíti a munkát, hogy kifejezetten a törvénnyel kapcsolatos megállapítások alkotják az elemzés tárgyát, ugyanakkor nehézséget okoz e szövegek jellege. Az összefoglaló megállapításokkal és példákkal ugyanis bizonyos értelemben hasonlóan vagyunk, mint a definíciókkal. Engels az élet meghatározása kapcsán így ír erről: „A mi definíciónk az életről természetesen igen elégtelen, mivel – távolról sem foglalván magában az összes életjelenségeket -- éppenséggel a legáltalánosabbakra és legegyszerűbbekre kell szorítkoznia. Az összes definíciók tudományosan csekély értékűek... Köznapi használatra azonban az ilyen definíciók igen kényelmesek és helyenként nemigen nélkülözhetők; és

¹Vö. pl. Molnár Erik: *Dialektikus materializmus és társadalomtudomány*. Kossuth, Bp. 1962.; Lukács György: *Az igaz és a hamis Hegel ontológiájában*. MFSZ 1971/1–2., és *A társadalmi lét ontológiájáról* III. Magvető, Bp. 1976; Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák elméletéhez*, Kossuth, Bp. 1968. és *A szocializmus dialektikájához*, Kossuth, Bp. 1974., ill. *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése*: Kossuth, Bp. 1977., Balogh István: *A tagadás tagadásának törvényéről*. MFSZ 1975/5–6.

²Ezek természetesen nem zárják ki egymást, sőt inkább azt mondhatnánk, hogy a problémák megnyugtató tisztázásához együttes alkalmazásuk elengedhetetlen.

³Kétségtelen, hogy a marxista filozófia történetében ez az út a legkitaposottabb. Elég, ha csak az *Anti-Dühring* árpaszem példájának karrierjére utalunk. Mindamellet nem azt akarjuk mondani, hogy az e kategóriába sorolható interpretációkból teljesen hiányoznának a másik két megközelítés elemei.

⁴Ezzel kapcsolatban Tőkei Ferenc pl. így ír: „Az elv konkrét alkalmazásának ’példáit’ Marx életművéből össze sem lehet gyűjteni; a módszer annyira áthatja az egész életművet, hogy jóformán nincs gondolatmenete, amelyet nélküle meg lehetne érteni.” (Tőkei Ferenc: *A szocializmus dialektikájához*. 28. o.)

nem is árthatnak, amíg nem feledkezünk meg elkerülhetetlen hiányosságaikról.”⁵ A harmadik esetben fordított a helyzet. Itt a törvénynek – legalábbis a példákhoz, összefoglalásokhoz való viszonyításban – kifejtett elméletével állunk szemben. Ez a kifejtett formula azonban nem lép elénk a maga tiszta elvontságában, hanem csak mint a konkrét fejtegetésekben elmerült, bennerejlő valami jelenik meg; nincs tételezve ebből a materiából.

Az alábbiakban a harmadikként megjelölt úton haladva teszek kísérletet a tagadás tagadása törvényének az alacsonyabbrendű és magasabbrendű problémájára koncentráló, következésképpen távolról sem kimerítő értelmezésére.⁶ Az elv „kifejtett példáját” Marx történetfilozófiájából, történelemelméletéből veszem, közelebről a prekapitalizmus, a kapitalizmus és a kommunizmus „hármasságát”⁷ kívánom elemezni.

Célszerűnek látszik előjáróban néhány megszorítást tenni magával a tárggyal kapcsolatban. A tagadás tagadásának törvényét – mint említettem – a prekapitalizmus, a kapitalizmus és a kommunizmus marxi hármasságán keresztül közelítem meg. Éppen ezért nem céloim e három nagy történelmi korszak marxi felfogásának teljes áttekintése, még kevésbé kimerítő elemzése. Tulajdonképpen csak néhány elvont, de alapvető sajátosságát kívánom megragadni e formáknak, olyan sajátosságokat, amelyek elegendőek a tagadás tagadásához vezető elvonatkoztatási folyamat megalapozásához. Így pl. nem tekintem feladatommak, hogy a szóban forgó vonások mindenkori eszmei visszatükrözését, erkölcsi, jogi, politikai, vallási, filozófiai, művészeti eszmékké, elvekké vagy éppen mozgalmakká, intézményekké transzponált megjelenését is nyomon kövessim. A felhasznált meghatározások ennek megfelelően kivétel nélkül az anyagi élet „természettudományos szabatossgal megállapítható” szférájába tartoznak. De még ebben a körben sem törekedhettem teljességre – többek között az anyag roppant méretei és rendkívül gazdag marxi feldolgozása miatt. Ezek a tárgy szempontjából szinte elkerülhetetlen lehatárolások ugyanakkor egyáltalán nem jelentik Marx totalitás-elvének feladását. Ellenkezőleg: mind a három nagy formát totalitásként, egy egész, egy rendszer szükségszerű fejlődéstörténetének pontosan meghatározható állomásaként, szakaszaként értelmezem még akkor is, ha ezt az egészet teljességében – a fent mondottak szerint – nem ábrázolhatom. A tanulmányban központi szerepet játszó marxi kategóriák e felfogásnak megfelelően nem a három nagy forma egy-egy részletösszefüggését fejezik ki, hanem az illető társadalmi formát mint egészet, mint totalitást illetik meg, ennek különböző meghatározásai.

Az elmondottak lényegében már azt is tartalmazzák, hogy a prekapitalizmus, a kapitalizmus és a kommunizmus hármasságával kapcsolatos elemzésem – amely a tagadás tagadása kibontásának bázisául szolgál – e tárgy megközelítésének lehetséges szintjei között egy meglehetősen elvont fokon helyezkedik el: Ebből következően nem foglalkozhattam pl. önállóan egyik prekapitalizmusbeli társadalmi formával sem; be kellett érnem e formák néhány közös sajátosságának kiemelésével. Ugyanígy nem térhetek ki a szocializmus – mint a kapitalizmus és a kommunizmus közötti átmeneti társadalmi forma – marxi-lenini elméletére sem, még kevésbé a már létező szocializmus tárgyalására. Mivel

⁵ Engels: *Anti-Dühring. MEM 20*, Kossuth, Bp. 1963, 83. o.

⁶ Ezt a fentiek alapján talán meglepőnek tűnő egyoldalúságot terjedelmi okok magyarázzák.

⁷ Vö. pl. Tőkei Ferenc: *A szocializmus dialektikájához*. 29. o.; részletesebben pedig lásd *A társadalmi formák elméletéhez* c. munkájában.

azonban a szocializmus és a kommunizmus elmélete olyannyira összefüggnek, hogy a marxista filozófiában egy elkülönített, csak a kommunizmus kérdésére koncentrálnó kifejtés legalábbis szokatlan eljárás, sőt bizonyos pontokon félreértésekre is okot adhat, úgy gondolom, nem felesleges, ha érintek néhány ezzel kapcsolatos kérdést.

Mindenekelőtt szükségesnek látszik, hogy explicite is megfogalmazzam a tanulmány egyik gondolatmenetének jellegét. Amikor az alábbiakban a kapitalizmus és a kommunizmus egymáshoz való viszonyát elemezve a kapitalizmus szükségszerű fejlődési tendenciáiról – illetve ennek marxi felfogásáról – szólok, nem vagy elsősorban nem a kapitalizmusból a kommunizmus felé vezető konkrét, valóságos történelmi mozgást írom le. A szóban forgó elemzés tulajdonképpen kísérlet arra, hogy fő vonásaiban meghatározzam azt a helyet, amelyet Marxnál a kapitalizmus a világtörténelmi összefolyamatban betölt. Ezen belül a hangsúly szükségképpen a kapitalizmusnak azokra a valóságos, de igen elvont sajátosságaira, illetve fejlődéstendenciáira esik, amelyekre Marx a kommunizmus elméletét alapozta. Azt kutatom e helyütt, hogy hogyan van jelen a kapitalizmus valóságos viszonyaiban lehetőségként a kommunizmus. Marxot követve elméletben mintegy meghosszabbítom és szükségszerű következményeiben veszem szemügyre a kapitalizmusnak ezeket a valós sajátosságait. Ennek eredményeként megkapom a kommunizmus néhány fontosabb vonását és ezzel lehetőségem nyílik a kapitalizmus (antitézis) és a kommunizmus (szintézis) összehasonlító elemzésére, egymáshoz való viszonyuk meghatározására.

Természetesen az a kapitalizmus valóságos viszonyaiból kiinduló tudományos predikció, amit kommunizmus-elméletnek nevezünk, Marx kezében nem maradt „csak” tudományos belátás; alapja, tudományos bázisa lett egy cselekvési programnak, a kommunista mozgalom cselekvési programjának és ezen keresztül e mozgalom forradalmi gyakorlatának. Ennek a cselekvési programnak a része a szocializmus marxi elmélete, illetve ennek lenini továbbfejlesztése, és ennek a forradalmi gyakorlatnak egy meghatározott fejlettségi foka a szocializmus létező világa is. A szocializmustól mint társadalmi formától ilyenformán elválaszthatatlan célja, közelebről direkt, közvetlen és deklarált célja: önmaga felemelve-megszüntetése a kommunizmusban. Ebből következően a szocializmus fejlődése alapvetően más szerkezetű, mint pl. a kapitalizmusé, mely utóbbi – persze a marxi materialista nyelvre lefordítva – Hegel híres formulájával, az ész cselével jellemezhető, írható le. A szocializmus összmozgása teleologikus, a kapitalizmusé nem az. Így természetesen mind a kommunista mozgalom, mind a szocializmus felfoghatatlan, értelmezhetetlen „bázisa”, a kommunizmus nélkül. Ennyiben a kapitalizmus azon meghatározásai és szükségszerű fejlődéstendenciái, amelyeken Marx kommunizmus-elmélete nyugszik, s természetesen maga ez a kommunizmus-elmélet is, a kapitalizmustól a kommunizmus felé vezető valóságos, konkrét történelmi mozgás feltárásának propedeutikájaként értelmezhető.

Mindezek alapján a tanulmány szóban forgó és bizonyos magyarázatra szoruló gondolatmenetét, nevezetesen a kommunizmusnak a kapitalizmusból való közvetlen levezetését tartalmilag a következőképpen határoznom meg. Nem több és – remélem – nem is kevesebb, mint a dolog természeténél fogva egy meglehetősen elvont adalék a fent említett propedeutikához, s ennek közvetítésével a kapitalizmustól a kommunizmus felé vezető konkrét, valóságos történelmi mozgás marxista elméletéhez.

Végezetül még egy megjegyzés a kommunista mozgalomról és a szocializmusról. Az ímént ezeket nyilvánvalóan csak célokági meghatározottságukban érintettem. Nem vál-

toztat ezen az sem, hogy utaltam magának e célnak eredetére, ti. a kapitalizmusnak Marx által megragadott valóságos fejlődési tendenciáira. Nem gondolom ugyanakkor, hogy a kommunista mozgalmat és a szocializmust csak a „jövő szülte” és „mozgatja”. Marx nyomán úgy vélem, mind a kommunista mozgalomnak, mind a szocializmusnak megvannak a „ható okai”, konkrét anyagi determinánsai is, többek között a kapitalizmus egyes ellentmondásaiban -- mint pl. tőke és bérmunka, társadalmi termelés és magánelsajátítás. A kommunista mozgalom és a szocializmus most vázolt kettős, történetfilozófiai szinten is legalább kettős determináltságának részletesebb elemzése azonban kívül esik a jelen tanulmány tárgykerén.

I

Azt lehet mondani, hogy Marx egész tudományos munkásságán végighúzódik egy sajátos kettősség a kapitalizmusnak a megelőző progresszív termelési módokhoz⁸ -- ázsiai, antik, feudális forma; a továbbiakban: prekapitalizmus -- való viszonyát illetően. Két, egymásnak látszólag teljesen ellentmondó értékelésével találkozunk e viszonyoknak: az egyik szerint ui. a kapitalizmus, a másik szerint viszont fordítva, a prekapitalizmus a magasabbrendű. Közelebről tekintve azonban kiderül, hogy nem egy és ugyanazon vonatkozásban magasabbrendű -- egymáshoz való viszonyukban -- a prekapitalizmus és a kapitalizmus, hogy tehát a magasabbrendűség nem ugyanazt jelenti az egyik esetben, mint a másikban.

Mindenekelőtt a magasabbrendűségnek ezt a két jelentését kell legalább nagy vonásai-ban meghatározunk. Kezdjük azzal a jelentéssel, amely szerint a kapitalizmus a magasabbrendű.

Marx a prekapitalista társadalmak egyik közös sajátosságát természetadtságukban jelöli meg. Így pl. a kor „uralkodó termelésének”, a mezőgazdaságnak fő termelési eszköze, a föld természetadta termelési eszköz. Természetadta pedig abban az értelemben, hogy maga ez az objektum nem ember-alkotta objektum, nem emberi munka teremtménye. A föld „... a munka fő objektív feltétele maga nem mint a munka terméke jelenik meg, hanem mint természet készentalálható”.⁹ „A szántóföld (a víz stb.) természetadta termelési szerszámnak tekinthető.”¹⁰ Ez a természetadtság persze nemcsak a

⁸ Vö. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. *MEM* 13, Bp. 1965, 7. o.

⁹ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (a továbbiakban: Grundrisse I., illetve II.) *MEM* 46/ I, Budapest 1972, 365. o.

¹⁰ Marx és Engels: A német ideológia. *MEM* 3, Bp. 1960, 49. o. Természetesen nem arról van szó, hogy a föld szántóföldként található készen, vagy hogy a keleti formára oly jellemző öntözőművek is a természet alkotásai lennének. Az elv lényege az, hogy mindezen emberi behatások ellenére a bázis egy közvetlenül, minden emberi behatás nélkül is lejátszódó, másszóval természetadta módon lejátszódó -- és magát időszakosan megújító -- folyamat. Legyen tehát bármennyire is humanizált az adott fokon az emberi életnek ez a fő termelési eszköze, bármennyire viselje is magán az emberi kéz bélyegét, az emberi élet anyagi újratermelésének döntő tényezője mégis egy önmagát megújító természetadta folyamat. A természetadta és a történelmi elem tehát nem zárják ki egymást: végeredményben mindazok a történelmi események (mint pl. a föld szántóvá tétele, a megmunkáláshoz szükséges másodlagos, ember-alkotta termelési szerszámok arzenálja stb.), amelyek a maguk nemében roppant teljesítményei az emberi alkotóerőnek, egy természetadta korlátan belül jönnek létre, azaz egy természetadta folyamat emberi szolgálatba állítása szükségleteinek alárendelve.

fő, a bázisként funkcionáló termelési eszköz sajátossága. Ugyanígy természetadta jellegű pl. az a közösség is, amely e fokon az egyéneket összeköti. „Az élő egyén egyik természeti termelési feltétele az egy természetadta társadalomhoz, törzshöz stb. való tartozása.”¹¹

Egészen más kép tárul elénk, ha a kapitalizmus termelési eszközét és közösségét vesszük szemügyre. Ismeretes, hogy Marx felfogásában „használati értéke szerint, azaz anyagi létezése szerint” a kapitalizmus „adekvát” munkaeszköze a gépi berendezés.¹² A gépi berendezés pedig – mint a kapitalizmus fő termelési eszköze – nyilvánvalóan emberalkotta termelési eszköz, olyan objektum, amelyet a természet emberi közreműködés nélkül csak lehetősége, de nem valósága szerint foglal magában. Marx szavaival: „A természet nem épít gépeket, nem épít mozdonyokat, vasutakat, elektromos távirókat, szelfaktorokat stb. Ezek az emberi iparkodás termékei; természeti anyag, az emberi akaratnak a természet feletti szerveivé . . . változtatva. Az emberi agynak az emberi kéz alkotta szervei; tárgyiasult tudás – erő.”¹³ A prekapitalizmus természetadta közösségével, az egyéneket összefűző kötelékével szemben a kapitalizmus „általános kémiai ereje”, igazi közössége, a pénz.¹⁴ „A tevékenységek és termékek általános cseréje, ami minden egyes egyén számára életfeltétellé vált, nekik maguknak idegenül, függetlenül, dologként jelenik meg.”¹⁵ „A pénz lett az egyetlen nexus rerum közöttük, a pénz sans phrase.”¹⁶ „A pénz ezzel egyszersmind közvetlenül a reális közösség, minthogy a fennállás általános szubsztanciója mindenkinek a számára és egyszersmind mindenkinek a közösségi terméke.”¹⁷ Persze a pénz – mint maga is „egyéniesült csereérték” – csak megnyilvánulási formája, csattanós összefoglalása, tömény kézzelfoghatósággá tett kifejezése annak a dologi összefüggésnek, amely a polgári társadalmat összetartja. Maga ez a dologi összefüggés egyfelől a munka egy totalitással kiterjedt társadalmi megosztásában –

¹¹ Marx: Grundrisse I. 371. o. A természetadta és a történelmi elem egymáshoz való viszonyáról az előző jegyzetben mondtak értelemszerűen itt is érvényesek.

¹² „A munkaeszköz gépi berendezéssé fejlődése nem véletlen a tőke számára, hanem a hagyományosan átörökölt munkaeszköznek történelmi átalakulása a tőkével adekvát formába.” (Marx: Grundrisse II. 162. o.)

¹³ Marx: Grundrisse II. 170. o. Magától értetődik, hogy a mozdonyokat, vasutakat stb. nem a semmiből teremti meg az ember és nem is önmagából szövi ezeket, mint a pók a hálóját. „Az ember a termelés során csak úgy járhat el, mint maga a természet, vagyis csak az anyagok formáit változtatja meg. Sőt, mi több, magában a formálásnak e munkájában is folytonosan természeti erők támogatják.” (Marx: A tőke I. MEM Bp. 1967, 23, 48–49. o.) A mozdonyok stb. tehát különböző, emberi közreműködés nélkül természettől meglevő anyagi szubsztrátumok sajátosan feldolgozott, megformált és sajátosan működő alakzatai; olyan mesterséges rendszerek, amelyekben a természeti törvények is specifikusan, nem természetadta módon hatnak. Világos ebből, hogy a kapitalizmus munkaeszköze – éppúgy, mint a prekapitalizmusé – két elemnek, egy természetadta és egy történelmi elemnek az egyesülése. Még általánosabban megfogalmazva azt mondhatjuk, hogy a termelőeszköz ezen kettős jellege olyan sajátosság, amely társadalmi formától függetlenül, minden időben fennáll. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy e minden korszakban érvényesülő kettősség igen különböző formákat ölt a különböző fokokon. És éppen ezt az azonosságon belüli roppant különbséget hangsúlyozzuk akkor, amikor – Marx nyomán – a prekapitalizmus termelési eszközét természetadta, a kapitalizmus termelési eszközét viszont emberalkotta objektumként jellemezzük.

¹⁴ Vö. Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* (a továbbiakban: *Kéziratok*) Bp. 1970, 96. o.

¹⁵ Marx: Grundrisse I. 74. o.

¹⁶ Marx: Grundrisse II. 339. o.

¹⁷ Marx: Grundrisse I. 133. o.

azaz abban a helyzetben, amelyben a társadalmi össztermelés úgy van meg, mint különös termelési ágak egy totalitása, amely termelési ágak közül egyik sem önálló, egyik sem nélkülözheti a többit, hanem kölcsönösen kiegészítik egymást, mindenoldalú függésben vannak egymástól – másfelől a magántulajdonban, illetve általánosabban fogalmazva a termelők elkülönültségében találja meg a maga anyagi alapjait. Ezért mondja Marx, hogy a munkamegosztást „elfogadtuk a csereértékkel azonos tények”,¹⁸ amihez hozzátehetjük, hogy a magántulajdonnal vagy elkülönültséggel azonos ténynek is.¹⁹ Ily módon társadalmi munkamegosztás, csereérték és magántulajdon csak egyugyanazon dolognak, a dologi függőségnek különböző kifejezései. És ezt a dologi függőséget, ezt a milliányi szállal megszőtt hálót – ugyan az egyének „háta mögött” – de a történelem szötte.²⁰ Az ember nem természetből fogva cserélő lény – mint Adam Smith gondolta; a történelem tette azzá. A csere még eredeti, prekapitalizmusbeli alakjában sem „eredeti”, „természetadta” hanem „másodlagos”, „levezetett”, „keletkezett”, „történelmileg lett” termelési viszony; és még inkább – mondhatjuk: minden ízében – az kifejlett alakjában, a polgári társadalom egyéneit mindenoldalúan összefűző dologi összefüggésben. A kapitalizmus dologi összefüggése tehát – szemben a prekapitalizmus természetadta kötelékével – egy nem tudják, de teszik módon ember-alkotta, maga a fejlődési folyamat által létrehozott eredmény: „történelmi termék”.²¹

Persze a kapitalizmus magasabbrendűsége nem egyszerűen abban áll, hogy ez a társadalomalakulat a természetadta jellegű prekapitalizmussal szemben már egy történelmi folyamat eredménye. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a történelmileg lett kapitalizmus egy sokkal mélyebb viszonyulást tételez fel mind a természethez, mind az emberek között egymáshoz, mint a természetadta prekapitalizmus. A prekapitalizmusban pl. az embernek a természethez való viszonyában a természet közvetlenül, érzékileg megragadható folyamatai, produktumai, összefüggései, mintegy készen nyújtott termékei játsszák a döntő szerepet. Ezeket zabolázza meg, állítja „az ész cselvetése” révén szolgálatába, s teszi ezzel a maga újratermelésének bázisává az ember. Ezzel szemben a kapitalizmus már a természet sokkal rejtettebb, bensőbb, lényegibb, a közvetlen tapasztalat számára már

¹⁸ Marx: Grundrisse II. 374. o.

¹⁹ „Egyébként munkamegosztás és magántulajdon azonos kifejezések – az egyikben ugyanazt jelentek ki a tevékenységre vonatkoztatva, amit a másikban a tevékenység termékére vonatkozólag jelentenek ki.” (Marx és Engels: A német ideológia. MEM 3, 33. o.)

²⁰ „Minél sokoldalúbbá válik a társadalmi szükségletek rendszere és minél egyoldalúbbá az egyes ember termelése, azaz ahogy fejlődik a munka társadalmi megosztása, úgy válik döntővé a termék csereértékként való termelése, azaz a termék csereérték-jellege.” (Marx: Grundrisse II. 372. o.) És „minél kevesebb társadalmi erővel bír – tehát minél kevésbé „kötelék az egyének között (kímelés – A. Gy.) – a csereeszköz, minél inkább összefügg még a közvetlen munkatermék természetével és a cserélők közvetlen szükségleteivel, annál nagyobbak kell lennie még azon közösség erejének, amely az egyéneket összeköti – patriarchális viszony, antik közösség és feudalizmus és céhrendszer”. (Marx: Grundrisse I. 74–75. o.) Végül: Minél kevesebb társadalmi erővel bír a csereeszköz, tehát minél erősebb az egyéneket összekötő természetadta és egyben személyi közösség, annál kevésbé „emancipálta” még magát a személyi közösség alól a magántulajdon, azaz annál kevésbé fejezi még ki keletkezőfélben levő dologi függőségét. (Vö. Marx és Engels: A német ideológia. MEM 3, 74. o.)

²¹ Vö.: Marx: Grundrisse I. 78. o. Magától értetődik, hogy a prekapitalizmus természetadta és a kapitalizmus történelmileg kimunkált jellege nemcsak a fő termelési eszközt és a társadalmi köteléket karakterizálja. Elég, ha csak a prekapitalizmus „nyers” és a kapitalizmus „civilizált” szükségleteire utalunk. (Vö. pl. Marx: *Kéziratok*. 60. o.)

sokkal kevésbé hozzáférhető – vagy egyenesen hozzáférhetetlen – összefüggéseire, törvényeire épít. Itt a munka már nem egy természetadta korláton belül – mint a prekapitalizmusban –, hanem az ezen a természetadta korláton túlnőtt, magasabbrendű bázison állva termel új – a természetben csak lehetőségként bennerejlő – „tárgyiasságot”.²² Egészében véve azt mondhatjuk, hogy a kapitalizmus a teremtés hazája, az emberi alkotóerők működésének nagy történelmi színtere.²³ „Természeti erők leigázása, gépi berendezés, a vegyészet alkalmazása az iparban és a földművelésben, gőzhajózás, vasutak, villamostávírók, egész világrészek megművelés alá vétele, folyók hajózhatóvá tétele, láb-dobbantásra a földből előpattanó egész népeiségek – mely korábbi század sejtette, hogy a társadalmi munka méhében ilyen termelőerők szunnyadnak.”²⁴ A kapitalizmus tehát az ember egyetemes tárgyiassulásának történelmi színtere, az ember „igazi antropológiai természetének”²⁵ kimunkálódási folyamata, az ember valóságos tárgyi gazdagságának és ennek közvetítésével szubjektív (szükségletek, képességek stb.) gazdagságának a keletkezésfolyamata.

Az utóbbi gondolatok tulajdonképpen már átvezetnek a prekapitalizmus és a kapitalizmus következő sajátosságaihoz – amelyek ismét a kapitalizmus magasabbrendűségét jelzik –, ti. az előbbi korlátoltságához és az utóbbi egyetemességéhez. A prekapitalizmusban „... a termelési feltételek tulajdona a közösség egy korlátolt, meghatározott formájával azonosnak volt tételezve; tehát az egyén egy korlátolt, meghatározott formájával, amelyben olyanok a tulajdonságai – termelőerőinek korlátolt tulajdonságai és korlátolt fejlődés –, hogy ilyen közösséget képezzen”.²⁶ Ezzel szemben a kapitalizmusban – először az emberiség történelme során – kialakul „... az általános anyagcserének, az egyetemes vonatkozásoknak, mindenoldalú szükségleteknek és egyetemes képességeknek egy rendszere”.²⁷

Végül kiemelem – mint magasabbrendűségének egyik legfontosabb meghatározását – a kapitalizmus világtörténelmi jellegét a prekapitalizmus helyi jellegével szemben. „Világtörténelem nem mindig létezett; a történelem mint világtörténelem – eredmény.”²⁸ „A nagyipar teremtette csak meg a világtörténelmet, annyiban, hogy minden civilizált nemzetet és benne minden egyént szükségleteinek kielégítésében az egész világtól függővé tett és megsemmisítette az egyes nemzetek addigi természetadta kirekesztőlegességét.”²⁹ Így pl. a prekapitalizmus közössége nemcsak természetadta és korlátolt, hanem egyben helyi jellegű kötelék is. Helyi jellegű abban az értelemben, hogy a történelem ezen fejlődési szakaszában nem létezik egy az egész emberiséget materiálisan összefűző és ezért világtörténelmi közösség. Ehelyett van sok, az egyének egy-egy meghatározott körét tömörítő

²² Vö. pl. Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*. II. 24. o.

²³ Ezen a ponton azonban már nem egyszerűen a kapitalizmus történelmileg lett jellegét hangsúlyozzuk, hanem a kapitalizmus saját alapján megvalósuló – egyébként szintén a történelem által kimunkált – dinamikáját.

²⁴ Marx és Engels: *A Kommunista Párt kiáltványa* (a továbbiakban: *Kiáltvány*). MEM 4, Budapest 1959, 444. o.

²⁵ Vö. Marx: *Kéziratok* 75. o.

²⁶ Marx: *Grundrisse* II. 23–24. o.

²⁷ Marx: *Grundrisse* I. 75. o.

²⁸ Uo. 35. o.

²⁹ Marx és Engels: *A német ideológia*. MEM 3, 59. o.

különös és egymástól elkülönült közösség, amelyek mindegyike az összes többihez ki-rekesztőleges módon viszonyul.³⁰ A kapitalizmus közössége, a csereérték – vagy annak egyéniesült alakja, a pénz – tagadja ezt a helyi jelleget. A csereérték – mint kötelék az egyének között – már világtörténelmi létezés.³¹ Éppen ezért egy szükségszerűség erejével „... végigkergeti a burzsoáziát az egész földgolyón” és – a burzsoázián keresztül – „egy saját képmására formált világot teremt magának”.³² Megjegyzem, hogy Marx történet-filozófiájában a világtörténelmi jelleg nem valami kész, kiteljesedett meghatározása a kapitalizmusnak, és – amint azt alább még bizonyítom – szükségképpen nem az. A kapitalizmusban tehát az alap – ti. a csereérték – természetét tekintve már világtörténelmi jellegű, de még nem hódította meg sem extenzíve, sem intenzíve a világot; ebből a szempontból a kapitalizmus nem más, mint világtörténelmi alapon a világtörténelem levése, kimunkálódási folyamata.³³

Az eddigiekben a prekapitalizmus és a kapitalizmus néhány Marx által feltárt lényegi sajátosságának összehasonlítása révén felvázoltam egy viszonylag konkrét képet a kapita-

³⁰ A különböző helyi közösségeknek, társadalmaknak ez az elkülönült megléte és kirekesztőleges viszonya ugyanakkor nem zárja ki érintkezésüket. De hogy ez a közösségek közti érintkezés mennyire a helyi történelem uralma alatt áll, azt bizonyítják magának ennek az érintkezésnek a termékei, pl. a rabszolgaság és a jobbágyság. „A törzsiségen (amelybe a közösség eredetileg feloldódik) nyugvó tulajdon alapfeltétele – az, hogy a törzs tagjának kell lenni – a törzs által meghódított idegen, alávetett törzset tulajdonnékülivé teszi és a maga újratermelésének szervesen feltételei közé veti, amelyekhez a közösség mint az övéihez viszonyul. Rabszolgaság és jobbágyság ezért csak a törzsiségen nyugvó tulajdon további fejlődései.” (Marx: Grundrisse I. 372. o.) Még szembetűnőbb a helyi történelem meghatározó volta e tekintetben, ha pl. a római jog néhány rabszolgasággal összefüggő szabályát vesszük szemügyre: „Fogságbaejtés által rabszolgává lesz nemcsak a hadifogoly (ez az állam tulajdona lett, amely vagy megtartotta, vagy nyilvános árverésen eladta őket), hanem béke idején is az az idegen, akinek állama Rómával szerződéses védelmi viszonyban nem áll, akinek személye ekként a régi civiljogi elv értelmében szabad zsákmány tárgya. Viszont a római jog következetesen elismerte azt is, hogy rabszolgává lesz a római polgár is, aki az ellenség fogságába esik, vagy akit az állam az ellenségnek kiszolgált.” (Marton Géza: *A római magánjog elemeinek tankönyve*. Tankönyvkiadó, Bp. 1963, 55–56. o.) E szabályokat logikusan egészíti ki az a helyi történelem szerepét önmagában is plasztikusan kifejező elv, amelynek értelmében „római polgár római területen nem lehetett rabszolgává”. (Marton G., i. m. 56. o.)

³¹ Ez a világtörténelmi jelleg természetesen nemcsak a közösség sajátja, hanem a termelési eszközöké éppúgy, mint a szükségleteké, képességeké stb. „A burzsoázia a világpiacon kiaknázása által valamennyi ország termelését és fogyasztását kozmopolitává formálta. A reakciók nagy bánatára az ipar lába alá kihúzta a természeti talajt. Az ősi nemzeti iparok elpusztultak és napról napra pusztultak. Új iparok szorítják ki őket, amelyeknek meghonosítása minden civilizált nemzet életkérdésévé válik, olyan iparok, amelyek már nem hazai nyersanyagot dolgoznak fel, hanem a legtávolabbi égővek nyersanyagát, és amelyeknek gyártmányait nemcsak magában az országban, hanem a világ minden részén fogyasztják. A régi, belföldi termékekkel kielégített szükségletek helyébe újak lépnek, amelyeknek kielégítésére a legtávolabbi országok és éghajlatok termékei kellenek. A régi helyi és nemzeti önellátás és elzárkózottság helyébe a nemzetek sokoldalú érintkezése, egymástól való sokrétű függése lép. És ez így van nemcsak az anyagi, hanem a szellemi termelésben is. Az egyes nemzetek szellemi termékei közkinccsé válnak. A nemzeti egyoldalúság és korlátoltság mindinkább lehetetlenné válik, és a sok nemzeti és helyi irodalomból világirodalom alakul ki.” (Marx és Engels: *Kiáltvány MEM 4, 445. o.*)

³² Marx és Engels: *Kiáltvány. MEM 4, 445. o.*

³³ A különbség tehát e téren a prekapitalizmus és a kapitalizmus között nagyon élesen megfogalmazva abban áll, hogy míg a prekapitalizmusban a „világtörténelem” a helyi történelem bázisán szövődik, alakul, izmosodik, addig a világtörténelem kapitalizmusbeli fejlődése már a saját világtörténelmi bázisán megy végbe.

lizmusnak s prekapitalizmushoz viszonyított magasabbrendűségéről. Ha ezek után most összefoglalóan, elvontabban is meg kívánám fogalmazni, hogy miben áll a kapitalizmus magasabbrendűsége, akkor ezt a magasabbrendűséget a fejlettség magasabb fokában (szintjében) jelölném meg. Ennek megfelelően a természetadta, korlátolt és helyi jellegű prekapitalizmus a fejlődés alacsonyabb fokán áll, mint a történelmileg kimunkált, egyetemes és világtörténelmi jellegű kapitalizmus. A polgári társadalom „... olyan társadalmi fokot termel, amelyhez képest valamennyi korábbi csak mint az emberiség lokális fejlődése és mint természetimádás jelenik meg”³⁴

Az alábbiakban kísérletet teszek a magasabbrendűség másik jelentésének – annak, amely szerint már nem a kapitalizmus, hanem a prekapitalizmus a magasabbrendű – körülírására. A kérdés tárgyalását több körülmény is nagymértékben megnehezíti,³⁵ aminek következtében csak egy összefoglaló jellegű meghatározásra vállalkozhatok. E sorok szerzője szerint Marx a prekapitalizmust gazdasági formameghatározásában tekintette magasabbrendűnek a kapitalizmusnál. A kapitalizmus társadalmi formája (formameghatározása) ezek szerint a prekapitalizmuséhoz képest visszalépés, éspedig a fejlődési folyamat „lényegében megalapozott”, szükségszerű visszalépés.

„A csereérték a társadalmi forma mint olyan”³⁶ – természetesen a kapitalizmusban. A csereérték mindenekelőtt személyek közötti viszony, de dologi burokbba rejtett személyi viszony;³⁷ mindenoldalú kötelék az egyének között, az ő közösségük, de nem mint saját személyi viszonyulásaik totalitása, hanem mint dolgok „társadalmi természeti tulajdonsága”.³⁸ És Marx értékelése szerint a csereérték ennyiben feltétlenül alatta marad a prekapitalizmus személyi közösségének. „Akárhogy ítéljük is meg tehát azokat a jellemzőcsoportokat, amelyekben itt – ti. a prekapitalizmusban”³⁹ (kiemelés – *Andrássy György*) – az emberek egymással szembeállnak, a személyek társadalmi viszonyai, amelyek munkáikban érvényesülnek, mindenestre saját személyi viszonyaikként jelennek meg és nincsenek a dolgok, a munkatermékek társadalmi viszonyainak álcázva.”⁴⁰

A csereértéknek mint a kapitalizmus formameghatározásának egy másik sajátossága elvontságában jelölhető meg, szemben a prekapitalizmus konkrét-különös, meghatározott társadalmi formájával. „A pénzben ... a közösség ... pusztá elvonatkoztatás, pusztá külsődleges, véletlen dolog az egyesnek a számára és egyszersmind pusztán eszköze elszigetelt

³⁴ Marx: Grundrisse I. 298. o.

³⁵ Ilyenek pl. a következők: a vonatkozó marxí szövegek nagy részének értelmezése a marxista filozófiai irodalomban korántsem egyöntetű; ez a helyzet részben maguknak a marxí megfogalmazásoknak néhány – esetenként nem kis gondot okozó – sajátosságára vezethető vissza, nevezetesen a szóban forgó szövegek vázlat jellegére, terminológiai változatosságára és tartalmi sokrétűségére; a probléma közvetlenül összefügg az elidegenedés, az emberi lényeg, a személyi és a dologi viszonyok, a mindenoldalú ember, a munkamegosztás, az egyén teljessége, a termelés célja stb. kérdésével, amelyeknek még vázlatos áttekintése is túlhaladja e tanulmány kereteit.

³⁶ Marx: Grundrisse: II. 394. o.

³⁷ Marx: A tőke I. *MEM* 23, 76. o. jegyzet

³⁸ Uo. 75. o.

³⁹ Igaz, hogy Marx itt közvetlenül csak a „sötét középkorról” beszél, de minthogy a szóban forgó meghatározottságban mindhárom prekapitalista társadalomalakulat osztozik, a megállapítás érvénye mintegy magától is kiterjed az egész korszakra.

⁴⁰ Marx: A tőke I. *MEM* 23, 79–80. o.

egyesként való kielégülésének.”⁴¹ A pénz (csereérték) précis de toute les choses, minden használati érték foglalata és ekként minden élvezet lehetősége; mindenoldalú, egyetemes, de elvont, azaz minden egyéni sajátosságtól, különös meghatározottságtól megfosztott kötelék az egyének között, amely semmiféle vonatkozásban nem áll az egyéniség különös természetével, képességeivel, szükségleteivel, ennél fogva véletlenszerű, külsődleges és közömbös számára. A különbséget, amely a prekapitalizmus konkrét-különös és a kapitalizmus elvont formameghatározása között fennáll, Marx egy helyütt a következőképpen érzékelteti: „A természeti gazdagság minden formája, amíg ezt a gazdagságot a csereérték nem helyettesíti, feltételezi az egyén egy lényegi vonatkozását a tárgyra, úgyhogy az egyik oldaláról az egyén maga tárgyasul a dologban és a dolog birtoklása egyszersmind mint egyéniségének egy meghatározott fejlődése jelenik meg; a juhokban való gazdagság az egyénnek mint pásztornak a fejlődése, a gabonában való gazdagság mint földművelőnek a fejlődése stb. *A pénz viszont, mint az egyéne* az általános gazdagságnak, mint ami maga a forgalomból ered és csak az általánost képviseli, mint *csak társadalmi eredmény*, korántsem feltételez semmi egyéni vonatkozást birtokosához; birtoklása nem a birtokos egyénisége valamely lényegi oldalának fejlődése, hanem éppen az egyéniségnélkülinek a birtoklása, mivel ez a társadalmi viszony egyszersmind érzeki, külsőleges tárgyként létezik, amelyet mechanikusan hatalmába keríthet és éppúgy el is veszíthet valaki. Az egyénhez való vonatkozása tehát merőben véletlenszerűként jelenik meg; ugyanakkor ez a vonatkozás egy az egyéniségevel semmiképpen nem összefüggő dologhoz neki egyszersmind, e dolog jellege révén, általános uralmat ad a társadalom felett, az élvezetek, munkák stb. egész világa felett.”⁴² Ugyanezt a különbséget hangsúlyozza Marx akkor is, amikor a prekapitalista társadalmak termelésének célját magasztosnak nyilvánítja a kapitalizmusbeli célhoz képest. A prekapitalizmusban ui. „a munka célja . . . egy különös termék, amely különös viszonyban áll az egyén különös szükségleteivel”,⁴³ aminek következtében „az ember jelenik meg a termelés céljaként”.⁴⁴ Ezzel szemben a kapitalizmusban a munka célja a pénz, a gazdagság a maga elvont-általános formájában, amely – mint láttuk – teljesen külsőleges az egyénhez való vonatkozásában és ezért mint cél valóban az öncélnak egy külsőleges cél oltárán való feláldozásaként jelenik meg.⁴⁵

Összefoglalva a prekapitalizmus magasabbrendűségéről mondottakat ismételtlen aláhúzással, hogy nézetem szerint Marx a prekapitalizmust gazdasági formameghatározásában tekintette magasabbrendűnek a kapitalizmusnál. Ennek megfelelően a prekapitalizmus formameghatározása normál, a kapitalizmusé viszont „ellentétes”, „fonák”, „fejtetőre állított” forma. A kapitalizmus társadalmi formájának ezt az ellentétes, fonák stb. jellegét Marx különböző összefüggésekben, de mindig mint lényegi mozzanatot hangsúlyozza. Fejtegetéseimet e tárgyban néhány ilyen marxi megfogalmazással zárom: „. . . a polgári társadalom . . . a fejlődésnek ellentétes formája csak”.⁴⁶ „Maga ez az ellentétes forma azonban eltűnő és megteremti saját megszüntetésének reális feltételeit.”⁴⁷ „Az el-

⁴¹ Marx: Grundrisse I. 133–134. o.

⁴² Uo. 130. o.

⁴³ Vö. Uo. 132. o.

⁴⁴ Vö. Uo. 367. o.

⁴⁵ Vö. Uo. 367. o.

⁴⁶ Vö. Uo. 31. o.

⁴⁷ Vö. Marx: Grundrisse II. 24. o.

idegenedés legvégletesebb formája, amelyben — a tőkének a bér munkához való viszonyában — a munka, a termelő tevékenység a saját feltételeihez és a saját termékéhez megjelenik, szükségszerű átmeneti pont — és ezért *magánvalóan*, még csak fonák, fejtetőre állított formában már magában foglalja a *termelés valamennyi korlátolt előfeltételének* felbomlását, sőt létrehozza és előállítja a termelés feltétlen előfeltételeit, ennél fogva a teljes anyagi feltételeket az egyén termelőerőinek totális, egyetemes fejlődése számára.⁴⁸

II

A prekapitalizmus magasabbrendűsége a kapitalizmusnál és fordítva, a kapitalizmus magasabbrendűsége a prekapitalizmusnál nem ismeretlenek a Marx előtti gondolkodásban sem. Több helyütt utal erre maga Marx is. Így pl. az ingó tulajdon XVIII–XIX. századi támadásait az ingatlan ellen — túl a politikai indítékok felmutatásán — úgy fogja fel, mint a kapitalizmus — prekapitalizmussal szembeni — magasabbrendűségének elméleti kifejezését.⁴⁹ De nem hiányzik a másik oldal sem. Mert ha nem is az anyagi élet nyelvén, s ha nagyobb részt nem is az anyagi életfolyamatra vonatkoztatva, de végeredményben a prekapitalizmus gazdasági formameghatározásának magasabbrendűségét ragadják meg pl. az ún. romantikusok is, és általában ide vezethetők vissza — legalábbis elméletileg — az ingatlan tulajdon támadásai az ingó ellen. Úgy vélem tehát, hogy ebben a meghatározott összefüggésben Marx és pl. a romantikusok elképzelései összecsengenek. Nézetem szerint Marx elfogadja a romantikusok egyik fő gondolatát, azt, hogy a középkor (Marxnál a prekapitalizmus egésze) emberibb a kapitalizmusnál, mely utóbbi — ahogy az ingatlan tulajdon szószólói kifejezik — megsemmisíti a becsületet, a hűséget, az egyéniséget, a közösséget, az elveket, a költészetet, a szubsztanciát, az egyenességet, az állandóságot stb. és — a híres marxi–engelsi megfogalmazás szerint — nem hagy meg „más köteléket ember és ember között, mint a meztelen érdeket, az érzésnélküli készpénzfizetést”⁵⁰, másszóval a haszonelvűséget. A kapitalizmussal beköszönt az emberi élet „teljes kiürültsége”, uralomra jut egy „embertelen hatalom”.⁵¹ „A termelés az embert nemcsak áruként termeli, az ember-áruként, az embert az áru meghatározottságában, hanem meghatározottságnak megfelelően mind szellemileg, mind testileg elembertelenedett lényként termeli.”⁵² Ezzel azonban véget is ér a párhuzam Marx és a romantikusok között. Míg ugyanis a romantikusok — vagy legalábbis néhányan közülük, mint pl. Wackenroder⁵³ — szeretnék meg nem történné tenni azt a fejlődési folyamatot, amely ezt az embertelen hatalmat és értékvesztést életrehívta, másszóval lépten-nyomon visszasóvárogják az emberi élet eredeti, azaz prekapitalizmusbeli teljességét, addig Marx a történelmi mozgást mélyen megértve a kiutat nem hátra, hanem előre felé pillantja meg. Így ír: „Amennyire nevetséges visszasóvárogni ezt az eredeti teljességet, éppolyan nevetséges az a

⁴⁸ Vö. Marx: Grundrisse I. 392. o.

⁴⁹ Vö. pl. Marx: *Kéziratok*. 59–60. o.

⁵⁰ Vö. Uo. 59–60. o. és Marx és Engels: *Kiáltvány. MEM* 4, 444. o.

⁵¹ Vö. pl. Marx: Grundrisse I. 79., 367. o. és Marx: *Kéziratok*. 57., 86. o.

⁵² Marx: *Kéziratok*. 57. o.

⁵³ Vö. Németh G. Béla: *Az egyensúly elvesztése*. Magvető, Bp. 1978, 49–50. o.

hit, hogy meg kell állnunk ennél a teljes kiürültségnél.”⁵⁴ Marx számára tehát a teljes kiürültség világa nem örök valami, hanem csak egy múltó állapot;⁵⁵ a kapitalizmus gyötrelmes, ám előrehaladó mozgása egy bizonyos ponton átcsap egy olyan társadalomalakultba (a kommunizmusba), amelyben ismét adott az ember teljessége, mégpedig a prekapitalizmusbeli eredeti teljességhez képest egy magasabb fokon. Ugyanakkor – mint fentebb már említettem – ez az átmeneti pont, ti. a kapitalizmus Marxnál egyáltalán nem úgy jelenik meg, mint valami történelmi véletlen. Ellenkezőleg, olyan állapotként fogja fel ezt, amelyen „át kell menni” és amely az emberi fejlődés lényegében van megalapozva.

Ezek után akaratlanul is felsejlik bennünk a tagadás tagadásának törvénye. Behelyettesítve a szóban forgó marxi megállapításokat a tézis–antitézis–szintézis képletbe, a következőkre jutunk: az emberi életnek a prekapitalizmus viszonyaiban megnyilvánuló eredeti teljessége alkotja a tételt (tézis); ennek tagadása az emberi életnek a kapitalizmusban bekövetkező teljes kiürültsége (ellentétel vagy antitézis); ennek tagadása, azaz a tagadás tagadása pedig az emberi életnek a kommunizmus viszonyaiban adott magasabbfokú teljessége (összetétel vagy szintézis).

Látható, hogy a tézis, a prekapitalizmus teljessége ismét megjelenik a kommunizmusban, csak egy magasabb fokon, ami a hegei nyelvre lefordítva nem jelent egyebet, mint hogy meg is van szüntetve és meg is van őrizve. A prekapitalizmus és a kommunizmus viszonya ezzel rendben is lenne. Ha azonban a kapitalizmusnak a kommunizmushoz való viszonyát vizsgáljuk a tagadás tagadása szemszögéből, nem ennyire egyértelmű a helyzet. A tagadás tagadásának törvénye szerint ugyanis nemcsak a tézis van jelen megszüntetve-megőrizve a szintézisben, hanem – ugyancsak megszüntetve-megőrizve – jelen kell lennie itt az antitézisnek is. És ezen a ponton máris előttünk áll a „mélyértelmű dialektikai talány”; mert az még csak érthető, hogy a teljes kiürültségnek mint a kapitalizmus sajátosságának megszüntetése a teljesség – mint a kommunizmus sajátossága –, az viszont már kevésbé, hogy hogyan lehet egyszer mind a megőrzése is.

A felvetett kérdés megválaszolásához mindenekelőtt elemzésre szorul a teljesség és a teljes kiürültség fogalma. Az eddig elmondottakból és az idézett megállapításokból kiderül, hogy Marx a teljességet önmagában véve magasabbrendű meghatározásnak tekinti, mint a teljes kiürültséget. Nem véletlenül, hiszen – mint említettük – e fogalmak csak más hatványon való kifejezései a prekapitalizmus, illetve a kapitalizmus gazdasági formameghatározásának (vagy e formameghatározás bizonyos sajátosságainak), amely formák közül a prekapitalizmusé a magasabbrendű. Ha tehát csak ezt az oldalt vesszük figyelembe, akkor a kapitalizmus valóban visszalépés a prekapitalizmushoz képest. Másfelől azonban láttuk, hogy van egy másik marxi értékelés is, amelynek alapján a kapitalizmus bizonyul magasabbrendűnek. A fentiekben a kapitalizmusnak ezt a magasabbrendűségét abban véltük megtalálni, hogy ez a társadalomalakulat a fejlődési folyamat

⁵⁴ Marx: Grundrisse I. 79. o.

⁵⁵ Nézetem szerint a „teljes kiürültség” anyagilag, azaz a természettudományos pontossággal megállapítható gazdasági viszonyok nyelvén megfogva azt fejezi ki, hogy a kapitalizmusban az egyének kölcsönös és mindenoldalú függősége, egymáshoz való viszonyaik totalitása nekik maguknak függetlenül, idegenül, dologként jelenik meg. Társadalmi vonatkozásait nem ők maguk, hanem a dolgok hordozzák; társadalmi viszonyaik a csereérték formájában tárgyi, dologi alakot öltenek velük szemben. Végeredményben tehát a teljes kiürültség a kapitalizmus gazdasági formameghatározásának (ill. e formameghatározás bizonyos jegyeinek) más „hatványon” való megfogalmazása.

magasabb fokán áll, mint a prekapitalizmus. Ha viszont így van, akkor ennek a magasabb fokon álló emberi létezésnek minden meghatározása magasabbrendű a fejlettségi fokot illetően, mint a prekapitalizmusé. Ez természetesen áll a teljes kiürültségre is, amely – mint láttuk – önmagában, azaz a fejlettségi foktól elvonatkoztatva egy olyan viszonyrendszer összefoglalása, mely alacsonyabbrendű a teljességnél. Szembeszökő ez a kettőség, ha visszagondolunk a csereérték korábban felvázolt sajátosságaira; amikor ugyanis a kapitalizmus magasabbrendűségét elemeztük, egyetemes, mindenoldalú, világtörténelmi és történelmileg kimunkált kötelékként beszéltünk róla, azaz kibontottuk azokat a meghatározásait, amelyek benne a fejlettségi fok kifejezői; amikor viszont amellet érveltünk, hogy a prekapitalizmus gazdasági formameghatározása magasabbrendű a kapitalizmusénál, akkor elvontságát és az egyének egymáshoz való viszonyait dologi alakban megjelenítő sajátosságát hangsúlyoztuk, tehát azokat a vonásokat, amelyek a csereértéket – függetlenül fejlettségi fokától – mint formameghatározást, mint szorosan vett formameghatározást illetik meg.

A képlet tehát a következő: a kapitalizmus ugyan meghaladja a prekapitalizmust a fejlettségi fok tekintetében, ugyanakkor gazdasági formameghatározásában visszaesést jelent ahhoz képest; másszóval a kapitalizmus teljes kiürültsége magasabbrendű a fejlettségi fokban mint a prekapitalizmus eredeti teljessége, de alacsonyabbrendű annál önmagában véve. Átfoglalozva és egyben általánosítva a kapott eredményt azt mondhatjuk, hogy egy fejlődő létező önmagának egy meghatározott állapotát mindig csak az egyik vonatkozás szerint haladja meg, sohasem mindkét oldalt átfogóan. Közbevetőleg megjegyezzük, hogy az itt kifejtettek teljes összhangban állnak azzal a marxista filozófiában közhelynek számító tétellel is, miszerint a fejlődés nem lapos evolúció.

A fentiekben szemügyre vettük a tézisnek (prekapitalizmus) az antitézishez (kapitalizmus) való viszonyát, azaz röviden elemeztük az első tagadást. Ezzel azonban még nem válaszoltuk meg az eredeti kérdést, ti., hogy hogyan őrzi meg a kommunizmus teljessége a kapitalizmus teljes kiürültségét. E kérdés esetében ugyanis nyilvánvalóan nem az első, hanem a második tagadással van dolgunk, azaz az antitézisnek a szintézishez való viszonyával. – Persze nem véletlenül foglalkoztunk előbb az első tagadással. Az itt kapott eredmények, ha nem is válaszolják meg expliciten az iménti kérdést, valójában magukban hordozzák a megoldást vagy legalább a megoldás feltételeit. Az első tagadás elemzésekor ugyanis kiderült, hogy a kapitalizmus teljes kiürültsége magán visel egy önmagában véve rajta nem látható sajátosságot, nevezetesen, hogy a prekapitalizmushoz képest egy magasabb fejlettségi fok meghatározása. És nézetem szerint ez a magasabb fok van megőrizve a kapitalizmus teljes kiürültségéből a kommunizmus teljességében. Ebből pedig közvetlenül látható, hogy a második tagadás sem a lapos evolúció szabályai szerint játszódik le, tehát hogy az előrelépés itt sem fogja át mindkét vonatkozást, hanem csak az egyiket. Az első tagadáshoz képest persze itt éppen a másik vonatkozásban történik meg az előrelépés, amely előrelépés ezért visszatérés a kiindulóponthoz egy magasabb fokon. Az pedig, hogy a kiindulóponthoz való visszatérés egy magasabb fokon jön létre, mindjárt magában foglalja azt is, hogy – szemben az első tagadással – a második tagadás esetében az előrelépéssel nem jár együtt a másik oldalon egy visszaesés.

Ez a kifejtés természetesen – minthogy értelmezésre vállalkozik – tartalmaz vitatható pontokat, amelyek közül megítélésem szerint kiemelkedik a következő: Vajon jogosult-e a kapitalizmus. (antitézis) és a kommunizmus (szintézis) egy szintre helyezése a fejlettségi

fokot illetően? Hiszen éppen a kapitalizmus az a társadalmi forma, amely „nem létezhet anélkül, hogy ne forradalmasítsa folyton a termelési szerszámokat, tehát a termelési viszonyokat”.⁵⁶ Ezzel szemben a prekapitalizmus „első létfeltétele a régi termelési mód változatlan fenntartása”⁵⁷ és ennek megfelelően évezredekig keresztül alig történik valami ebben a nagy formában. Mármost hogy lehet az, mi annak az elméleti magyarázata, hogy mégis az „alig történik valamiből” (prekapitalizmus) lesz a fokozati átcsapás, míg a szüntelen forradalmasodás (kapitalizmus) nem hoz ilyen gyümölcsöt? A helyzet valóban paradox, de mint Marx mondja, a tudományos igazságok rendszerint ilyenek.

Induljunk ki ismét egy marxi tételből, mégpedig egy marxi alaptételből. „Minden társadalmi formában egy meghatározott termelés az, amely kijelöli valamennyi többi termelésnek – és amelynek viszonyai ennél fogva kijelölik valamennyi több viszonyt – a rangját és befolyását.”⁵⁸ A prekapitalizmusban ez az uralkodó termelés a mezőgazdaság. A kapitalizmusban ezzel szemben a nagyipar az uralkodó termelés, amely magát a mezőgazdaságot is ipari termeléssé formálja át.

A kérdés ezek után így merül fel: Vajon van-e egy olyan fokbéli különbség a kapitalizmus uralkodó termelése és a kommunizmus uralkodó termelése között, mint amilyen fokbéli különbség a prekapitalizmus és a kapitalizmus viszonyában kimutatható?

Erre véleményem szerint a marxi felfogás alapján csak tagadólag lehet válaszolni.

Nézzük ennek rövid bizonyítását: A polgári társadalomban „a munkaeszköz különböző átalakulásokat fut be, amelyek közül az utolsó a gép vagy jobbanmondva a gépi berendezés automatikus rendszere (a gépi berendezés rendszere; az automatikus csupán a legkiteljesedettebb, legadekvátabb formája ennek és csak az változtatja a gépi berendezést rendszerre)”.⁵⁹ Jól látható ebből a passzusból, hogy a munkaeszköz a kapitalizmusban nem egy állandó valami, hanem szüntelen levésben van, fejlődik. Tehát a manufaktúra-rendszerben alkalmazott egyszerű kézművesszerszámtól egészen a gépi berendezés automatikus rendszeréig a kapitalizmus munkaeszközéről kell beszélnünk. Az is közismert, hogy Marx a kapitalizmus tipikus munkaeszközének a gépi berendezést tekintette. „A munkaeszköz gépi berendezéssé fejlődése nem véletlen a tőke számára, hanem a hagyományosan átörökölt munkaeszköznek történelmi átalakulása a tőkével adekvát formába.”⁶⁰ Ha mármost a korábban idézett megfogalmazást nézzük, mindjárt kitűnik, hogy a gépi berendezés automatikus rendszere csak a kapitalizmus tipikus munkaeszközének, a gépi berendezésnek legkiteljesedettebb, legadekvátabb formája, azaz nem valami gyökeresen új dolog, hanem éppenséggel ennek a kapitalizmusbeli gépi berendezésnek a legfejlettebb alakja. Röviden: a gépi berendezés automatikus rendszerében a *genus proximum* továbbra is a gépi berendezés marad. Ugyanakkor a gépi berendezés automatikus rendszeréről tudjuk, hogy Marx ezt tekinti – persze egy olyan széles kiterjedtségét feltételezve, ahol a termelést minden ízében átjárja – a kommunizmus munkaeszközének. Mindezekből egyértelműen következik, hogy mind a kapitalizmusban, mind a kommunizmusban egyazon ipar az uralkodó termelés; a különbség közöttük abban van, hogy ennek az iparnak kifejejtlenebb, tökéletlenebb alakja a kapitalizmus ipara, legkiteljesedettebb,

⁵⁶ Vö. Marx és Engels: Kiáltvány. *MEM* 4, 444. o.

⁵⁷ Vö. uo. 444. o.

⁵⁸ Marx: Grundrisse I. 32. o.

⁵⁹ Marx: Grundrisse II. 160. o.

⁶⁰ Uo. 162. o.

legadekvátabb alakja pedig a kommunizmus ipara. A kapitalizmus nagyipara tehát egy bizonyos ponton közvetlenül beletorkollik a kommunizmus iparivá változtatott természeti folyamatába.”⁶¹ „A tőke történelmi rendeltetése beteljesedett, . . . mihelyt véget ért az a munka, amelyben az ember teszi azt, amit dolgokkal tétethet magáért”,⁶² azaz amikor a gépi berendezés automatikus gépi berendezések egy kiterjedt világává változik át.

Egészen más a helyzet, ha a prekapitalizmus és a kapitalizmus uralkodó termelését hasonlítjuk össze. A prekapitalizmus mezőgazdaságából nem visz egyenes út a kapitalizmus iparához; nem lehet azt mondani, hogy a kapitalizmus ipara a prekapitalizmus mezőgazdaságának egy tökéletesebb alakja lenne. Két olyan termelésről van tehát itt szó, amelyek gyökeresen mások egymáshoz képest, amelyek között szintkülönbség van, amelyek közül a mezőgazdaság a fejlődés alacsonyabb fokán áll, mint az ipar. Természet-szerűleg következik ebből, hogy egészen más, elvileg más az a fejlődési folyamat is, amely a prekapitalizmus mezőgazdasága helyébe a kapitalizmus iparát állítja és az, amelynek során a kapitalizmus ipara a kommunizmus iparává alakul át.

Nyilvánvaló, hogy mindaz, amit itt a prekapitalizmus, a kapitalizmus és a kommunizmus uralkodó termeléséről, ill. termelési eszközéről kifejtettünk, egy tágabb érvényességgel bír. Így pl. magától értetődik, hogy a kapitalizmusban nemcsak a munkaeszköz fut be különböző átalakulásokat, egy fejlődési sort, hanem ezzel párhuzamosan befutják ugyanezt a sort a szükségletek, a képességek, az emberek viszonyai egymáshoz stb. is.⁶³ Maga Marx is a gépi berendezés fent vázolt fejlődését elemezve szükségesnek tartotta zárójelben megjegyezni, hogy „amit a gépi berendezésről mondtunk, az éppúgy érvényes az emberi tevékenységek kombinációjára és az emberi érintkezés fejlődésére”.⁶⁴ Vagy vegyük az egyszer már idézett marxi–engelsi megfogalmazást: a polgári társadalom „nem létezhet anélkül, hogy ne forradalmasítsa folyton a termelési szerszámokat, tehát a termelési viszonyokat, tehát az összes társadalmi viszonyokat”. Ebből is az derül ki, hogy a kapitalizmus fejlődése nem azonos néhány mozzanatának (pl. termelési eszközének) fejlődésével, másszóval, hogy pl. a termelési eszköz fejlődésével párhuzamosan fejlődnek többek között a „termelési viszonyok” és az „összes társadalmi viszonyok” is. Példaként még egy idevágó marxi gondolat: „Az érték nem zár ki semmilyen használati értéket; tehát nem zárja magába abszolút feltételként a fogyasztás stb., az érintkezés stb. semmilyen különös fajtáját; és éppígy a társadalmi termelőerők, az érintkezés, a tudás stb. fejlődésének minden foka úgy jelenik csak meg neki, mint korlát, amelyet leküzdeni törekszik.”⁶⁵ Másszóval a polgári társadalom alapzata, a csereérték mint elvont forma alatt szüntelen változásban, forradalmasodásban, tökéletesedésben vannak a termelési eszközök éppígy, mint a szükségletek, a képességek, a fogyasztás éppígy, mint a tudás és

⁶¹ Vö. uo. 168–169. o. Hogy meddig jut el a kapitalizmus ezen az úton a maga spontán mozgásával és hol nyúl bele e spontán – ahogy az idealista Hegel mondja, a Világszellem cselvetése formájában végbemenő – fejlődési folyamatba tudatosan az ember (szocializmus), az kívülesik elemzésünk tárgyán. Itt csak a kapitalizmus azon döntő sajátosságai, illetve tendenciái fontosak számunkra, amelyekre Marx a kommunizmus elméletét – és ezzel összefüggésben persze a szocializmus elméletét is – alapozta.

⁶² Vö. Marx: Grundrisse I. 219. o.

⁶³ „Elméletünk, hogy a termelési eszköz határozza meg a munka szervezetét . . .” Marx levele Engelshez 1866. július 7-én. *MEM* 31, 229. o.

⁶⁴ Vö. Marx: Grundrisse II. 168–169. o.

⁶⁵ Uo. 24. o.

az emberi érintkezés. Ismét átfogalmazva és általánosítva a gondolatot azt kapjuk, hogy a kapitalizmus mindenoldalúan, totálisan fejlődik, szerveződik elvont formameghatározása a csereérték burkában. Ez a totális mozgás előre azonban nézetem szerint nem hoz létre változást, előrelépést a fejlettség fokában – mint azt az egyik mozzanattal, a termelési eszközzel kapcsolatban bizonyítani is igyekeztem –, hanem csak a már létrejött magasabbfokú rendszer extenzív és intenzív kiterjedéséről, kiteljesedéséről, tökéletesedéséről, félkész alakjának készbe való átalakulásáról beszélhetünk.

Úgy gondolom, hogy az eddig elmondottak kellően megalapozzák azt az állítást, hogy a kapitalizmus és a kommunizmus Marx koncepciója szerint a fejlettség fokát illetően egy szinten helyezkednek el, hogy tehát e két társadalomalakulat között nem találunk olyan, a fejlettségi fokban rejlő különbséget, mint amilyen a prekapitalizmus és a kapitalizmus között kimutatható. Természetesen ugyanerre az eredményre jutunk akkor is, ha visszapillantunk a kapitalizmus és a prekapitalizmus fejlettségi fokát jelző kategóriákra és a képet kiegészítjük Marxnak a kommunizmus fejlettségi fokára vonatkozó meghatározásaival. A prekapitalizmus természetadottságával szemben a kapitalizmus egy történelmi folyamat eredménye. A kommunizmus – magától értetődően – szintén történelmi produktum. „Az egyetemesen fejlett egyének, akiknek társadalmi viszonyai saját, közösségi vonatkozásaikként egyben alá vannak vetve a saját közösségi ellenőrzésüknek, nem a természet, hanem a történelem termékei.”⁶⁶ A prekapitalizmus korlátolt, a kapitalizmus egyetemes társadalomalakulat. A kommunizmust szintén az egyetemesség kategóriájával jellemzi Marx – tehát nem valami harmadikkal, hanem a kapitalizmus meghatározásával. A kommunizmus ebből a szempontból: „a termelőerőknek – az egyáltalában-való gazdagságnak – tendenciálisan és potenciálisan általános fejlődése mint bázis, éppígy az érintkezésnek, ezért a világpiacon az egyetemessége mint bázis . . . Az egyén egyetemessége nem mint elgondolt vagy képzelt egyetemesség, hanem mint reális és eszmei vonatkozásainak egyetemessége.”⁶⁷ A prekapitalizmus helyi meghatározottságával szemben a kapitalizmus már világtörténelmi társadalomalakulat. És a kommunizmus ebben a vonatkozásban is osztozik a kapitalizmussal: „A kommunizmus empirikusan csak az uralkodó népek tetteként 'egyszerre' és egyidejűleg lehetséges, ez pedig a termelőerő egyetemes fejlődését és a vele összefüggő világerintkezést előfeltételezi . . . a kommunizmus egyáltalában csak mint 'világtörténelmi' létezés lehet meg, mint az egyének világtörténelmi létezése, amely közvetlenül összekapcsolódik a világtörténelemmel.”⁶⁸

Mindezekből egyértelműen következik most már, hogy a prekapitalizmusból a kapitalizmusba és a kapitalizmusból a kommunizmusba való ugrás elvileg különbözik egymástól. Az első esetben az ugrás fokozati, szintbeli előrelépés, míg a második esetben a fejlettségi fokban nem következik be változás, csak maga ez az e fokon álló létezés fut be mindenoldalúan egy fejlődési sort kialakulatlan, félig kész mivoltából kiteljesedett alakjáig. Végeredményben tehát a prekapitalizmustól a kommunizmusig terjedő és mindkét szélső szakaszt magában foglaló történelmi fejlődésben a fejlettségi fok vagy szint tekintetében csak egy ugrás, egy előrelépés történik, ti. a prekapitalizmusból a kapitalizmusba való átalakulás során.

⁶⁶ Marx: Grundrisse I. 78.

⁶⁷ Vö. Marx: Grundrisse II. 24.

⁶⁸ Vö. Marx és Engels: A német ideológia. MEM 3, 36. o.

Ezek után néhány olyan mozzanatra térek ki, amelyeket ugyan magában foglal az eddigi fejtegetés, de csak bennerejlően. A fentiek szerint – ha a fejlettségi fok szempontjából nézzük a dolgot – a kapitalizmus és a kommunizmus abban különböznek egymástól, hogy egyugyanazon foknak az egyik kialakulatlan, félkész, a másik kiteljesedett, kész alakja. És noha ez a különbség nem a fejlettségi fokban rejlik, mégis ez a különbség, ez a készségi válás vezet Marx szerint ugráshoz a gazdasági formában. „A tőke történelmi rendeltetése beteljesedett . . ., mihelyt véget ért az a munka, amelyben az ember teszi azt, amit dolgokkal tétethet magáért,” azaz amikor a gépi berendezés automatikus rendszere helyettesíti és felügyelettel szelídíti az emberi munkát. „Mihelyt a munka közvetlen formában többé nem a gazdagság nagy forrása, akkor a munkaidő többé nem mértéke és szükségképp nem mértéke a gazdagságnak és ezért a csereérték a használati értéknek . . . Ezzel a csereértéken nyugvó termelés összeomlik és maga a közvetlen anyagi termelési folyamat leveti a szűkösség és ellentétesség formáját.”⁶⁹ Ezen a ponton tehát bekövetkezik a második tagadás: a kapitalizmus elvont és dologi-tárgyi tulajdonságként meglévő gazdasági formameghatározását, a csereértéket felváltja egy konkrét és az egyének sajátjaként létező társadalmi forma.

Mindezekből nekünk most az az összefüggés az érdekes, amely a fejlettségi fok félkész, illetve kész állapota és a fonák, illetve a normál gazdasági formameghatározás között fennáll. A fejlettségi fok félkész állapotának az eddigiek szerint egy ellentétes, fejtetőre állított forma (kapitalizmus), a fejlettségi fok kész állapotának pedig a normál, feloldott formameghatározás (kommunizmus) felel meg. Innen most már pusztán logikai úton is – a tagadás tagadását alkalmazva – megállapíthatjuk, hogy a prekapitalizmus a maga alacsonyabb fejlettségi fokán melyik állapothoz (félkész, ill. kész) tartozik. Minthogy a prekapitalizmus társadalmi formája normál forma és a normál formameghatározás a fejlettségi fok kész állapotának felel meg (kommunizmus), azért a prekapitalizmus is a maga alacsonyabb fejlettségi fokán a kész állapot megtestesítője. Ezzel tulajdonképpen megtaláltuk a prekapitalizmusnak a kapitalizmushoz való viszonyára vonatkozó kettős marxi értékelés közötti összefüggést és egyben konkrétabb képet nyertünk a tagadás tagadásának törvényéről.

Ezek szerint a tézis (a prekapitalizmus) egy meghatározott fejlettségi fok kiteljesedett alakja, aminek megfelel egy normál gazdasági formameghatározás; az antitézis (a kapitalizmus) egy a prekapitalizmushoz képest magasabb fejlettségi fok félkész állapota, aminek megfelel egy fonák, ellentétes forma; végül a szintézis (a kommunizmus) a kapitalizmussal létrejött, ill. uralomra jutott magasabb fejlettségi fok kiteljesedett alakja, aminek ismét egy normál forma felel meg, amely azonban már egy magasabb fejlettségi fokon az, ami volt a prekapitalizmusban.

A prekapitalizmus, a kapitalizmus és a kommunizmus marxi hármasságára vonatkozó fejtegetéseink summája ezek után már könnyen ábrázolható az alábbi sémával:⁷⁰

⁶⁹ Vö. Marx: Grundrisse II. 169. o.

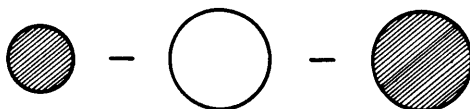
⁷⁰ Jelmagyarázat (az 514. oldalon levő 1. és 2. ábrához):

kis kör: a fejlettség alacsonyabb foka

nagy kör: a fejlettség magasabb foka

bevonalkázott kör: a fejlettségi fok kiteljesedett alakja az ennek megfelelő sajátosságokkal együtt (pl. konkrétság)

üres kör: a fejlettségi fok félkész alakja az ennek megfelelő sajátosságokkal (pl. elvontság)

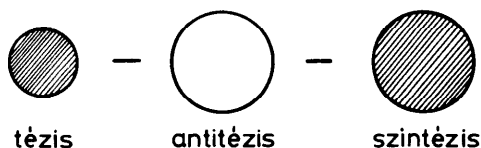

1. ábra

	prekapitalizmus	kapitalizmus	kommunizmus
	<i>alacsonyabb fok</i>	<i>magasabb fok</i>	<i>magasabb fok</i>
a fejlettségi fok szerint	természetadta korlátolt helyi	történelmi termék egyetemes világtörténelmi	történelmi termék egyetemes világtörténelmi
	<i>normál</i>	<i>ellentétes</i>	<i>normál</i>
a gazdasági forma	az egyének sajátja konkrét	dolgok tulajdonsága elvont	az egyének sajátja konkrét

A képet természetesen kiegészíthetjük azzal, hogy a gazdasági forma sajátosságaihoz „hozzátesszük” az emberi élet eredeti teljességét (prekapitalizmus), teljes kiürültségét (kapitalizmus) és teljességét (kommunizmus). Megjegyzem, bár szinte magától értetődik, hogy a prekapitalizmus, a kapitalizmus és a kommunizmus jelen tanulmányban körvonalazott helyét a világtörténelem marxi elméletében, az itt felhasználtakon kívül más marxi kategóriák segítségével is meghatározhatónak tartom. Anélkül, hogy a részletekbe bocsátkozhatnék, megemlítem, hogy e kategóriák közé sorolom pl. az elidegenedést, pontosabban „a valóságos élet elidegenülését” – szembeállítva ezt a vallási elidegenüléssel.⁷¹ Nézetem szerint ugyanis – Tőkei Ferenc felfogásával egyezően⁷² – a valóságos élet elidegenülése Marxnál – Hegel nyomán – csak az antitézis sajátja lehet, jelen esetben tehát a kapitalizmusé.

Lássuk azonban most már önállóan, elvontan, a prekapitalizmus, a kapitalizmus és a kommunizmus konkrét meghatározásaitól megfosztva a tagadás tagadása törvényének sémáját.

2. ábra

Az ábráról leolvasható, hogy a szintézis a tézis kiteljesedett alakjának és a szintézis magasabb fejlettségi fokának az összetétele. A szintézisben tehát jelen van: 1. a tézis kiteljesedett alakja és mindaz, ami ezzel jár (pl. konkrétság). Persze ez a jelenlét nem

⁷¹ Vö. pl. Marx: *Kéziratok*. 69. o.

⁷² Vö. Tőkei Ferenc: *A szocializmus dialektikájához*. pl. 21–22. o.

egyszerűen csak megőrzés, hanem megszüntetés is egyben, minthogy a szintézisbeli kiteljesedett alak egy magasabb fokon az, ami volt a tézisben; 2. az antitézisnek a tézishez viszonyított magasabb fejlettségi foka, de az antitézisre jellemző sajátosságok (pl. elvontság) nélkül. Tehát itt sem csak megőrzésről van szó, ti. a magasabb fok megőrzéséről, hanem megszüntetéséről is. Nevezetesen: a magasabb fok félkész állapotának és a velejárolvontságnak stb.-nek a megszüntetéséről, azaz a szóban forgó fejlettségi fok kész alakjával, valamint az ennek megfelelő sajátosságokkal való felváltásáról.

Leolvasható továbbá, hogy az első tagadás elvileg különbözik a másodiktól és hogy miben különbözik tőle: az első esetben előrelépés van a fejlettségi fokban, de visszaesés következik be a fejlettségi fok állapotában (a kiteljesedettségéből visszaesés a félkészbe) és mindabban, ami ennek az állapotnak megfelel. A második esetben előrelépés van a fejlettségi fok állapotában (a félkészből előrelépés a készbe) és mindabban, ami ezzel együtt jár, de nincs magában a fejlettségi fokban előrelépés. Ugyanakkor nincs semmiféle tekintetben visszaesés, szemben az első tagadással. Ebből pedig egyértelműen következik, hogy a tagadás tagadásának törvényét – ha értelmezésünk helyes – nem lehet a tagadások sorozatában feloldani.

Ily módon a fejlődés tényleg nem lapos evolúció – ebben az esetben három különböző nagyságú bevonalkázott kört kellett volna rajzolnunk –, hanem egy olyan mozgás, amely két ütemben, két ugrással kapaszkodik fel egy magasabb fokon a kiindulóponthoz, azaz két mozzanatban hozza létre a kiindulóponthoz egy magasabb fokon.

Az is világos az ábra alapján, hogy a tagadás tagadásának törvényét nem lehet bármilyen mozgásra alkalmazni, hogy pl. nem választhatom meg tetszésem szerint, hogy mi legyen a tézis vagy az antitézis. Ezeknek az állapotoknak ugyanis jól meghatározható sajátosságaik vannak egymással szemben.

Végül kiemelem, hogy a magasabb fejlettségi fok első alakja mindig félkész alak, azaz elvont stb. alak, hogy tehát a magasabb fok mindig fonák formában jön a világra.

Az alábbiakban ez utóbbi körülmény okait igyekszem – jórészt spekulatív – feltárni, ami persze mindjárt magában foglalja az arra a kérdésre adandó választ is, hogy miért éppen a tagadás tagadásának formáját ölti a fejlődési folyamat.

Maradjunk az emberi történelemnél, és először közelebből a prekapitalizmusnál. Erről a nagy társadalmi formáról tudjuk, hogy mint tézis, az ő fejlettségi fokának kiteljesedett alakja. Ez másképp megfogalmazva azt jelenti, hogy az adott fejlettségi fok lehetőségeit már jórészt kimerítette, hogy tehát ezen a szinten további számottevő előrehaladásra nincs lehetőség. Ebből következik, hogy amennyiben ez a társadalmi-gazdasági alakulat fejlődésnek indul, maga ez a fejlődés semmiképpen sem az adott fejlettségi szint elért állapotának tökéletesedése lesz. Ha tehát van fejlődés a prokapitalizmusban és ez a fejlődés nem az adott szint tökéletesebbé válását jelenti, akkor ez a fejlődés csak egy mélységben való fejlődés, szintváltozást hozó fejlődés lehet.⁷³ És csakugyan, a prekapitalizmus uralkodó termelése, ill. uralkodó viszonyai alá besorolva, egyszerismind ezen uralkodó meghatározások szükségszerű és konzekvens következményeiként olyan másodlagos viszonyokat találunk – mindenekelőtt a cserére gondolunk –, amelyek a kapitaliz-

⁷³ Persze ez a mélységben való fejlődés közvetlenül úgy jelenik meg, mint az adott szint egy sajátos módon való tökéletesedése.

musban uralkodó meghatározásokként jelennek meg. Ami nekünk ebből fontos, az az, hogy ezek a másodlagos viszonyok – mint a szintbeli fejlődés hordozói és mutatói – be vannak sorolva az uralkodó termelés és viszonyai alá. Marx egy helyütt így ír erről: „Helyhez kötött földművelést folytató népeknél – ez a helyhezkötöttség már magas fok –, ahol ez az uralkodó termelés, mint az ókoriaknál és a feudálisaknál, még az iparnak és szervezetének és a tulajdon ennek megfelelő formáinak is többé-kevésbé földtulajdoni jellegük van; az ipar vagy teljesen a földtulajdontól függ, mint a régebbi rómaiaknál, vagy mint a középkorban, a falu szervezetét utánozza a városban és viszonyaiban. A középkorban maga a tőke is – amennyiben nem tisztán pénztőke – mint hagyományos kézművesszerszám stb. ilyen földtulajdoni jellegű.”⁷⁴ A lényeg tehát még egyszer az, hogy a keletkezőfélben levő magasabb fok az alacsonyabb fok burkában fejlődik. Felmerül a kérdés: meddig fejlődhet a magasabb fok ebben a burookban? Kifejlődhet-e teljesen, kiépülhet-e készsé? Kipattanhat-e teljes fegyverzetben a réginék méhéből, mint Pallas Athéné Zeus fejéből? Az utóbbi kérdésekre, ha nem akarunk logikai ellentmondásba keveredni, mindenképpen tagadó választ kell adnunk. Ha ugyanis a magasabb fok kiteljesedhetne az alacsonyabb fok burkában, annak mozzanataként, akkor vajon mitől lenne ennél a buroknál magasabbrendű? A magasabb fok tehát elvileg le kell hogy vesse azt a hozzá képest alacsonyabb fokú, korlátolt ruhát, még mielőtt ő maga teljesen kiépülne. Amikor tehát emancipálja magát az alacsonyabb fok uralma alól, azaz amikor végrehajtja az első tagadást, ő maga még nem kész. Ezzel beláttuk, hogy a magasabb fok első alakja szükségképpen nem kész és ezért fonák megjelenés. Közvetlenül – és ezzel is az iménti tételt erősítve – megjegyzem, hogy a félkész állapot és a fonák alak között fennálló okozati összefüggés rendkívül érdekes valami. Minthogy előretekintve valóban megtaláljuk ezt az okozati összefüggést, hiszen épp a készbe való átfejlődés eredményeként csap át a fonák, ellentétes forma „normál”, feloldott alakba, kézenfekvőnek látszik ezt visszafelé, a kialakulás vonatkozásában is feltételezni. Azonban közelebről megvizsgálva a dolgot, kiderül, hogy a képlet bonyolultabb. Nagyon röviden arról van szó, hogy az alacsonyabb fok burkában másodlagos viszonyokként fejlődő magasabb fok viszonyai mindjárt fonák alakjukban jönnek létre magukból az uralkodó viszonyokból. A kialakulás esetében tehát nem az a helyzet, hogy mivel a fejlettebb fok nem kész alakjában jön a világra, ezért fonák formává deformálódik, hanem már eleve így, fonák formájában születik meg az alacsonyabb fok méhében.

De térjünk vissza az előbb bizonyított tételhez. A magasabb fok még nem kész alakzat, amikor emancipálódik az alacsonyabb fok uralma alól. Közvetlenül nyilvánvaló ebből, hogy mint ilyen, mint nem kész alakzat, saját magasabb fejlettségi fokán lehetőségként egy nagy előrehaladást tartalmaz magában. A valóságos előrehaladás során azután ezen elvont, ellentétes forma alatt egyre inkább kiépül ez a magasabb fok, azaz egyre tökéletesebb és ezzel konkrétabb, kifinomultabb lesz. Ennek az elvont burookban születő konkrét világnak azonban egyre kevésbé felel meg saját elvont formája, és ez az ellentmondás egy bizonyos ponton átcsapáshoz vezet. A konkrét és teljes világgá kiépült, készsé

⁷⁴ Marx: Grundrisse I. 32. o.

vált magasabb fok egy neki megfelelő konkrét formát ölt. Ezzel kialakul a fejlődési periódus harmadik szakasza, a kommunizmus, a szintézis, azaz a vizsgált perióduson belül befutotta teljes útját a fejlődési folyamat.

*

A fentiekben Marx történetfilozófiájára, ezen belül is a prekapitalizmus, a kapitalizmus és a kommunizmus hármasságára támaszkodva eljutottunk a tagadás tagadása törvényének egy sémájához, azaz – az alacsonyabbrendű és magasabbrendű problémájára koncentrálna – megkaptuk a törvény egyik lehetséges interpretációját. Mivel azonban ezt a sémát voltaképpen csak egyetlen konkrét „példával” alapoztuk meg – ha a példa mindjárt egy elmélet volt is –, előfordulhat, hogy az eredmény nem felel meg minden vonatkozásban a törvény általános képletének. Elképzelhető pl., hogy az általánosítás során nem a törvény általános, legegyszerűbb sémájához érkeztünk el, hanem csak egy megvalósulási módjához, típusához stb. Végeredményben tehát fel kell tennünk azt a kérdést, hogy mennyiben tekinthető a dolgozatban kifejtett elgondolás a tagadás tagadása – illetve ezen belül az alacsonyabbrendű és a magasabbrendű problémája – általános, minden konkrét esetre érvényes summájának? Természetesen bármilyen legyen is a válasz e kérdésre, a bizonyításra már nem kerülhet sor e tanulmány keretei között. Ennek előre bocsátása után álláspontomat – némileg a magam számára is hipotetikus jelleggel – a következőképpen formulálnám. Különösen Hegel és Marx munkásságára támaszkodva, a tagadás tagadásának a dolgozatban kifejtett interpretációját nem tekintem a törvény általános, minden konkrét esetre érvényes összegzésének, másfelől azonban úgy gondolom, hogy a tagadás tagadása törvényének megvalósulási formái közül egy alapesetet elemeztem.

SUMMARY

György Andrassy: The Negation of Negation in Marx's Philosophy of History

Although the topic indicated in the title of my paper is among the questions to be cleared in the Marx studies in Hungary, part of the interpretations on Marx tend to treat this question as one of peripheral import within the whole of Marx's lifework and bearing only on the history of philosophy. I, personally, do not share the latter opinions; what is more, I might even put my view as this: the law of the negation of negation worked out by Hegel is not only present in Marx's philosophy of history, but, in a certain sense, it does create its inner, well-hidden kernel which is embedded in the argumentations of his philosophy of history.

Present paper is an attempt to verify this hypothesis. I try to open and bring to the surface

the supposed essence of Marx's philosophy of history, the negation of negation from his theory. The natural outcome of my undertaking is that my arguments are focused mainly on current interpretations of the philosophy of history. More precisely, I make an attempt to define the places of pre-capitalistic societies and capitalism and communism in the total historic process viewed by Marx. It should be noted here that there are sharp debates in the literature of Marx interpretations, on 'defining the place' in these days, partly because every such study, including mine as well, must rely on categories which have shown up in Marx-research only lately and whose analyses are still at the beginning. Here are some categories, e.g. 'nature-granted' as one of the main features of pre-capitalism which is just in contrast with the 'historically achieved character' of capitalism; or the 'local nature of history' in

pre-capitalism in contrast with capitalism and communism being 'determined by world-history', etc.

The category analysis carried out in my paper throws light on the fact that Marx defines the places of different social formations in history with the help of two, well-distinguished measures: the one is the level of development or advancement and the other is the economic or social formation. According to the first measure capitalism and communism are to be found on the same level as both being 'historically

achieved', 'universal' and 'formation of world-history' in contrast with pre-capitalistic societies which are on lower levels being 'nature-granted', 'limited' and 'of local nature'. Taking economic or social formations into consideration pre-capitalism and communism prove to be superior to capitalism. It is these statements on the basis of which I infer my view that in Marx's philosophy of history pre-capitalism is taken to be a thesis, capitalism an antithesis and communism is taken to be a synthesis of the previous two.